

ծանօթ էր հաւանօրէն Եպիփանեան յիշեալ գրութիւնը:

Մեր խօսքը դեռ չկնքած, կրնանք ըսել այժմ, թէ կը սխալի Հուգոյ կէնդէք՝ երբ կը հետեցնէ, թէ Մոգերու երկուստսանեակ թիւն միայն ասորականին կը թուի յատուկ ըլլալ («Die Zwölfzahl scheint für Syrien spezifisch zu sein»): Գրութեանս՝ Եպիփանեան վաւերական գործ լինելու կամ ոչ խնդիրը ուրիշ առթիւ և ժամանակի կը թողունք. իսկ այժմ նկատելով անոր ազգագրական մեծ նշանակութիւնն և կարևորութիւնը, կը հրաւիրենք անոր վրայ եւրոպական գիտնոց ուշադրութիւնը, յուսալով որ այնուհետև յառաջ եկած արդիւնքն նպաստաւոր պիտ' ըլլան նաև Պարթև և Արշակունիներու ծագման և Մ. Խորենացւոյ նկատմամբ¹:

Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԵՐ ՆԱԽԻՔ ԻՆՉՊԷՍ Կ'ԵՐԴՆՈՒԻՆ

Ե. ԵՂԱՆԱԿ ԵՐԿՄԱՆ²

Որ և է գործ կը կատարուի իրեն յատուկ ձեւով մը. երգումն ալ իւր ձեւն ունէր: Եւ այնու որ կրօնական գործ մ'էր, և տեղի կ'ունենար սրբութեանց միջեւ, իրեն կ'ընկերէր համառօտ՝ բայց ճշմարիտ արարողութիւն մը, որ հանդիսական և ազդեցիկ կերպարանք մը կու տար անոր: Տեսնենք զայն:

1. — Արօրք: — Այն երգունք՝ որ սեպհական էին կրօնից հաւատարմութեան, իրենց հետ ունէին պարագային յարմար

յանկարծահնար աղօթք մ'ալ, որ կը կանխէր քան երդումը, և որով երգմանը իրենց միտքը կը բարձրացնէին ու կը միացնէին գերագոյն վկային հետ՝ զոր պիտի կոչէին: Այսպէս վարդապետներ ի Պարսկաստան ծանօթ ուխտը կնքելէ յառաջ՝ նախ «մեծաւ յուսով աղօթելով՝ ասէին» կարճ մաղթանք մը, որոյ բովանդակութիւնն ալ կու տայ Եղիշէ: Անոր մէջ կը յայտնեն իրենց սրտից անկեղծութիւնն առ Աստուած. անոր օգնականութիւնը կը խնդրեն պատուիրանապահութեան համար, կորացումն Յազկերտի կամաց, և դարձն ի ծոց հայրենի Եկեղեցւոյն (Եղ. Բ): — Վահանեանք ևս իրենց երգմանէ յառաջ ոտքի ելան. «յառնեն ամենեքեան» և նախ «յարօրս կայցալ», որոյ բովանդակութիւնը չէ յիշեմ Փարպեցին, ապա երդուան (ԿԶ): — Վարդանանց երկրորդ «հաւատոյ ուխտն» արդէն աղօթից ձեւ ունէր, որով և կարօտ չէր ուրիշ առանձին աղօթից (նոյն, ԼԲ):

Արդեօք ատենական երգմանց հետ ալ կամր աղօթքը: Հաւանական կը կարծեմ, և յատկապէս այն պարագային՝ երբ երգումը մշտնօրէն եկեղեցւոյ մէջ: Աղօթալիցոր մշտնօրէն պատշաճ էր որ նախ խօսք մ'ուղղէր առ Աստուած, որոյ ներկայութեանը կու գար վկայել ճշմարտութեան. և այս վախճանաւ խնդրէր անոր օգնականութիւնը:

2. — Համբար կամ Երկրպագութիւն սրբոսրեանց: — Քրիստոնէի մը, որ ինչ և իցէ ժամանակ կամ նպատակաւ կը մերձենար նուիրական իրաց, առաջին գործը կը լինէր մեծարանաց ցոյց մ'ընել, պագնելով զանոնք և կամ երկրպագելով՝ ըստ սրբութեան: Ուստի նոյնպէս կը լինէր և երդման առթիւ. Փարպեցին է զայս յիշատակողը. Վահանեանք երգման պահուն «Բերեալ, կ'ըսէ, սուրբ Աւետարան, ողջունելով» այս ինքն կը համբուրէին «ամենեքեան»՝ որ է բոլոր անոնք որ ներկայ էին և պիտի երգնուին (ԿԶ): Միւս նման օրինակաց մէջ այս պարագային անյիշատակ կը մնայ. բայց չենք կարող նոյնը չենթադրել նաև անոնց մէջ. զի վահա-

1. S. Die Heilige. Drei Könige, in Litteratur und Kunst I. Bd. s. 65.

2. Նախորդք տես Բագմ. էջ 3, 62.

3. Շարունակութիւնը տես յէջ 49.

նեանց այդ համբոյրն արդիւնք էր ոչ թէ երդման, այլ ինչպէս ըսի՝ Աւետարանի մերձեցման, և որ կար արդէն ու կը գործադրուէր ուրիշ առթիւց մէջ եւս (եղիշ. Գ. Փրպ. 17)։

Խաչին համբոյրը չէ յիշուած ծանօթ երդմանց մէջ. բայց սկզբունքը նոյն է. և նոյն սովորութիւնը կը հաստատեն՝ Դաւիթ Անյաղթ երբ կ'ըսէ խաչին ներբողին մէջ. «Որ ոք հաղորդեսցի (անոր) համբոյրով արժանացեալ» (107). և Զաքարիա կթղ. թէ «ի համբոյրի մեզ ըզխաչն» եւն (ի ս. եկեղ.)։ Մանաւանդ թէ պարտաւոր ենք ենթադրել նոյն առթիւ՝ և ողջագործելէն յառաջ՝ քաջածանօթ երկրպագութիւնն ալ տէրունական նշանին, որ ամենասովորական բան էր Հայոց մէջ։ — Նոյնը կը տեսնենք Աջոյ երդման առթիւ եւս. Մուշեղ երբ սոյն նպատակաւ կոչուեցաւ Պապայ առջեւ, «եկն հպաց երկիր արքային», և ապա երդուաւ (Փաւս. Ե, 7). թէեւ այս ալ սովորական էր որ և է ժամանակ մերձեցման առ թագաւորն ու հայրապետը։

Իսկ եկեղեցւոյ համբոյրը, էս զայդ ալ կ'ընդունին. և կը լինէր՝ անոր պատը պագնելով. զի ո՞չ ապացէն մեռնող օծուած էին այդ պատերը՝ նման միւս սրբութեանց։ Այսպէս է դարուն արծրունի տիկինը Մարիամ՝ Ս. Կարապետի սրբավայրը մտնելով՝ «համբոյրեաց զորմ տաճարին», կ'ըսէ Յովհ. Մամիկոնեան (10)։ Նոյն սովորութիւնը կը յիշէ Խրթին դարձուածով մը Նարեկացին ալ (աղ. ՀԵ, Բ)։ Այդ էր վերջապէս յեկեղեցի մտնելու ընդհանուր ձեւը. ուստի բնական էր՝ որ նոյնը կրկնէին նաեւ երդման համար մըտնելու ժամանակ։

Յ. — Դիտարին ձեռաց, — Համբուրին կը յաջորդէր այս. ձեռներն հանգչեցուցած սրբութեանց վրայ, այնպէս կ'արտա-

սանէին երդման բանաձեւը։ Զեռք դնելը՝ շօշափել էր սրբութիւնը, և անուղ աւելի սերտ կցորդութեան մը մտնել անոր հետ. ճիշդ ինչպէս Դաւիթ Անյաղթ խաչին համբոյրը կոչեց «հաղորդի»։ Այս գաղափարն ու գործը շատ հին են. Մուշեղ իւր նախաքրիստոնէական երդման մէջ «բոսն հարկանք» հայրապետին և արքային աջոյն՝ որոց վրայ երդուաւ (աստ, Գ, 1)։ Նոյնը կը պատահէր միշտ նաեւ սրբութեանց հետ. օրինակներ շատ են։ Վարդանանք «եղեալ ամենեցունց առ հասարակ գճեսս ի վերայ» Աւետարանին՝ այնպէս կատարեցին իրենց ուխտը (Փրպ. Իէ)։ Նոյնը կը տեսնենք Վահանեանց երդման մէջ ալ. «Եղեալ իւրաքանչիւր ուրուք գճեսս ի վերայ» Աւետարանին, կ'ըսէ նոյն պատմիչը (ԿԶ)։ — Դիտելի են հոս նաեւ այս բառերը, «իւրաքանչիւր ուրուք». ըսել է՝ թէ անոցմէ ամէն ոք առանձինն կրկնեց այդ գործը. ուրեմն բաւական չէր հաւաքարար կամ միոյն բերանով երդնուլը։ Էւ դարձեալ՝ դնելով «գճեսս», այս ինքն՝ երկու ձեռները միասին, Վերջապէս կը տեսնէր դեռ այն Մխ. Գոշի օրով, որոյ ամենմատ երդմնողը «դեկ գճեսս... յԱւետարան» (51), և ուր ժամանակն երկու ձեռաց գործածութիւնը վերածած է մեկի, այն է աջոյն միայն։

Մխիթար մի և նոյն ձեւը կ'աւանդէ նաեւ միւս սրբութեանց համար. ինչպէս՝ «դեկ գճեսս ի թաչ» (անդ)։ Այս հասկանալի է, և անկարօտ բացատրութեան. — Ազոր կը յարէ՝ «կամ յեկեղեցի»։ Այս վերջինս ինչպէս կը լինէր։ Բնականաբար ալը դնելով տաճարին այն մասին վրայ՝ ուր կը դրոշմէին համբոյրը. այս ինքն որմոյն, ինչպէս դեռ այսօր սովորութիւն կայ երդնուլ Հայաստանի մէջ, և որ հարկաւ մնացորդն է հնոյն։

Ընդ հակառակն՝ չեմ կարծեր թէ «յԱնունն Աստուծոյ» երդման մէջ որ և է սրբութեան հպում կատարուէր. զի Շնորհալիւ իւր վկայութեան մէջ կ'անջատէ անոր երդումն յայլոց. «յանունն Աստուծոյ և յաւետարանն սուրբ և ի թաչ»

1. Ուրիշ անգամ արդէն ընդարձակօրէն ցուցած եմ այդ սովորութեան ամենամեծ հետեւները և ընդհանրաւ կանոններն տիեզերական եկեղեցւոյ մէջ (Մանգուսէ, 21 Դեկ. 1904)։

(Ընդհ. 192)։ — Եւ ոչ դարձեալ շօշափում կար «Անտյ հազար և մի եկեղեցւոյն» երգման մէջ, որոցմէ զաւաններով հեռի էին երգմնողները, և արդէն կարելի չէր հազար և մի խորաններու դաշիւ։ Գուցէ լինէր կարկառում մը ձեռաց դէպ յերկինս՝ առաջին պարագային¹։ և շատ աւելի ենթադրական՝ դառնալ մը դէպ Անի՝ երկրորդ պարագային, ինչպէս Հրեայք աղօթելու համար կը դառնային Երուսաղեմի կողմը, և Մահմետականք՝ Մեքքէի։

✱

Զ. ԲԱՆԱՋԵՒԹ ԵՐԻՄԱՆ

Յիշեալ ձեռաց դրութեան կ'ընկերէր երգումը, Նախկին դարերուն անոր ծիսական որոշ բանաձեւեր չկային. այլ կը յարմարէին զանոնք ըստ պարագային և սրբութեան՝ որոց հետ կապուած էր երգումը։ Ասոր համար ինձ այնպէս կը թուի՝ թէ մեր պատմիչներն իրենք իսկ կը շարադրեն զանոնք։ Եթէ արդարեւ անոնց աւանդած ձեւոց մէջ բառացի ճշգրտիւն չլինի անգամ, անկասկած է սակայն՝ թէ անոնք կը պահեն գէթ ժամանակի երդմանց ընդհանուր գծերը։ Այս պատճառաւ չեմ վարանիր իբր կանոնաւոր երգմնաձեւեր ներկայացնել զանոնք ընթերցողացը։ — Նոյնպէս չէ կարելի խորհիլ ատենական երգմանց մասին, որոնք հարկաւ ունէին ի սկզբանէ ամենուն՝ մանաւանդ ուսմկին՝ զիրամատոյց առանձին ու պարզ ձեւեր. ինչպէս կային և միջին դարուն, որոց կ'սկներկէ կիրակոս, յիշելով Անտյ երգումն «ի կարգ խօսից երգման» (ԻԵ) և ուր մեր վարդապետները կը թելադրեն, կամ աւելի ճիշդ՝ արդէն եղածներէն կը զատեն որոշ ձեւեր՝ խափանելու համար ժողովրդեան անպատեհ սովորոյթները։ Կ'ուզեմ յառաջ բերել հոս

ինչ որ ծանօթ է ինձ անոցմէ հին ու նոր։

1. — Աշխարհիկ ձեւեր։ — Հնագոյն և միակ բանաձեւն այս կարգէն՝ Մուշեղի տուածն է առ Պապ. և է այսպէս. «Կեցից և մեռայց ի վերայ քո՝ որպէս նախնիքն իմ ի վերայ նախնեացն քոց. որպէս հայրն իմ ի վերայ հօրն քո Արշակայ, այնպէս և ես ի վերայ քո. բայց միայն չարախօսացն ունին մի՛ դնիցես» (Փաւս. Ե, 7)։ Ահա երգում մը յորում ոչ ինչ կայ կրօնական, ինչպէս և ոչ մի սրբութեան ներկայութիւն։ Զինուորականի մը, Մամիկոնեան սպարապետի մը յատուկ երգումն է, յանկարծուստ հնարուած ուղի մի ճակատին մէջ, համառօտ ու կորովի. և որ կ'աւարտի՝ զրպարտեալ սրտի մ'արդար և ազդարար բողոքով։ Այս ձեւ յարուն մէջ՝ մնացորդ էր նախալուսաւորչեան շրջանին, որ չպիտի կարենար երկար ապրիլ, և խոյս պիտի տար քրիստոնէութեան տիրապետութեան առջև, որ մարդկային ամէն գործոց կը զգեցնէր հոգեւորութեան նկարագիրը։ Ուստի և այդ երգման կը յաջորդեն փութով՝

2. — Կրօնական ձեւեր։ — Անոցմէ ունինք Ե դարու ծանօթ յուզմանց մէջ յիշուածները։ Առաջինն է նախարարաց երգումն առ Վարդան՝ փարպեցւոյն քով (ԻԵ), որ սակայն շատ ընդարձակ է բանաձեւի մը համար, և յորում պատմիչը համառօտած է անոնց ամբողջ խօսակցութիւնը զոր ըրին, համոզելու համար սպարապետը՝ Յազկերտի ձեռքէն խաբէութեամբ ճողպրելու։ Բաւական կը համարուի անոր բովանդակութիւնը դնել հոս. — Եթէ դու, Վարդան, անգամ մը կեղծ ուրացութեամբ ազատես զմեզ այս որոգայթէն, պիտի հնազանդինք քեզ՝ տալով մեր աւրինը Եկեղեցւոյ և հայրենեաց փրկութեան համար. իսկ եթէ հարկ լինի պանդխտութիւն ու տնանկութիւն՝ պահելու համար միւր կրօնքը, պիտի ընդունինք։ Եթէ ոգ սոս է այս երգման, թող անշատուի նման Յուդայի և մասնունի անշէջ հրոյն, և երէք աշխարհաց հասանելի

1. Համեմատել Վարդանանց «հաւատոյ ուխտն» առ Աստուած, զոր տուին «Համբարձեալ առ հասարակ ըզձեռ ընդ երկինս», և ապա գրեցին զայն (Փրպ. ԼԲ)։

ձևասները տուժէ յաւիտեան . իսկ քու պատճառաւ լինելի բարիքը թող յաւիտեան գրաւական մնայ քու և տոհմիդ հոգեղ իրկութեան :

Աւելի հակիրճ և ազդու է Վահանեանց բանաձեւը, որոյ նպատակն յար և նման էր նախորդին, և որ ահաւասիկ բառ առ բառ. « Որ խոստովանեցի զհաւատոյ զայս՝ զոր Փրկիչն ամենեցուն և տէր Յիսուս Գրիստոս վարդապետեալ զրեաց ի սմա¹, և Որդի մարդոյ խոստովանեալ տարցի զնա առաջի Հօր իւրոյ, ժառանգեցուցաւ ցանեւ նմա զերկնից բարութիւնս : Եւ որ ոք խոստրեալ ուրացի ի հաւատոյս յայս. մանէ, և նենգեալ ստիցէ Աւետարանիս երդման, և Որդի մարդոյ ուրացեալ հանէ զնա ի խաւարն արտաքին՝ ուր լալ աւազցն է և կրճել ատամանց » (Փրպ. Կ2) :

Ինչ կը տեսնենք մեք այս բանաձեւերու մէջ : Նախ և յառաջ երդման նպատակը կամ նիւթը. այն է պահպանութիւն՝ մահուամբ և զրկանօք հանդերձ՝ Փրկչին ուսուցած հաւատոց : Յետոյ՝ անոր փոխան խոստումն յաւիտենական կենաց ու փրկութեան : Եւ վերջապէս անէծք ու սպառնալիք կորստեան անոնց դէմ՝ որոնք պիտի դրժեն այդ ուխտին : Այս էր և այս միայն կրնար լինել հաւատոց պատկանեալ երդմանց յօրինուածք :

3. — Ատենակոս ձեռեր . — Միւրթար Գոշի ժամանակ երդմնաձեւերը բազմացած էին՝ զլիսաւորապէս արարական ազդեցութեան ներքեւ, ինչպէս կը կարծես : Անոր և յաջորդաց յիշածները, որոցմով կը զբաղինք այս տեղ, բոլորն յատուկ էին զատաստանական խնդրոց : Անոնք աւելի մանրամասն են Միւրթարայ քով քան այլոց . և ըստ տեսակի կը բաժանուէին « խոստովանութեան » և « ուրացութեան » : Ուրացութեանն էր այն՝ յորում երդմնողն իւր վկայածին ստուգութեան պայման կը դնէր՝ հակառակ պարագային չլինել քրիս-

տոնեայ . զոր օրինակ, « Գրիստոնեայ ոչ եմ՝ եթէ չիցէ այդ այդպէս ». և կամ հեթանոսի յատուկ վարմունք մը ցոյց կու տար, եկեղեցւոյ լոյսը մարկելով և այլն, զորս տեսանք Անկանոն երդմանց մէջ (աստ էջ 51) : Միւրթար կ'ուզէ՝ որ սոյն պիտի երգմանց միջամուխ եղողներ մինչեւ ցմա՛ն ապաշխարութեան ենթարկուին . թէ և առաջնորդաց գթութեան դուռն ալ չի փակիր անոնց առջեւ (58) :

Իսկ խոստովանութեան երդմունքն էին՝ քրիստոնէի վայել հաստատական ձեւեր . զոր օրինակ՝ « Գիտէ Աստուած, և խաչս և Աւետարանս վկայ է սրտիս՝ զի այսպէս է որպէս ասեմ, և ոչ ստեմ » . և կամ աւելի կարճ ու ժողովրդական ճոխաբանութեամբ, « Փառք սոցա և զօրութիւն՝ զի ճշմարիտ ասեմ զոր ասեմ, և ոչ սրտեմ » (51) : Եթէ այս բանաձեւերու մէջ երեք սրբութիւնք միացեալ են, համառոտութեան համար է, ոչ եթէ այն ժամանակ երեքին վրայ անվրէպ միասին կ'երդնուին միշտ . զի նոյն տեղ Միւրթար կ'ըսէ եւս անջատաբար՝ « Ի խաչ կամ յԱւետարան կամ յԵկեղեցի » . այսու ըզգացնելով թէ միացման և թէ բաժանման սովորութից գոյութիւնը : Այսպէս Գրիգոր Տաթևացին ալ Գոշի բունից և կամ սովորութեան թելադրութեանը ներքեւ կը դնէ նոյնպէս կրկնակ և աւելի՛ ռամկացած ձեւեր . ինչպէս, « Այս խաչիս փառքն, կամ՝ Այս Աւետարանիս (փառքն), որ այս այսպէս է » . որոնք կրկին են ուրոյն սրբութեանց վրայ : Եւ կամ այս խառն ձեւը, « Գիտէ Տէր և այս խաչս և այս Եկեղեցիս », անշուշտ նոյնպէս յաւելի՛ « որ այս այսպէս է » (հտ. ձրմ. 16) : — Տեսանք Բագրատունեաց ոստանին երդմնաձեւը, « Անոյ հազար և մի եկեղեցին » (Կիր. Խ), որ նմանապէս թերի է և կարօտ լրացման, և ուր պատմիչն ուզած է լոկ յիշատակել սովորութիւնը, ոչ եթէ՛ ամբողջական բանաձեւը տալ :

Ընդհանուր դիտողութիւն մը : Մեք պիտի խորհէինք՝ որ ինչպէս այժմ, հին ժամանակ ալ երդմնաձեւք սկսէին կարեւ-

1. Այս ինքն Աւետարանին մէջ՝ որոյ վրայ կը լինէր այդ երդումը :

ւոր բառովս՝ «Երդեմ» : Ընդ հակառակն նախնիք չունէին և վերոյիշեալ բոլոր ձեւոց մէջ չենք գտներ աղոր գործածութիւնը : Բետոյ կը տեսնենք՝ որ ամենուն մէջ կայ յարակից սրբութեան յիշատակութիւնը. «նենգեալ ստեցէ Աւետարանիս երգման», կամ «գիտէ Աստուած», կամ «Խաչս և Աւետարանս վկայ է», կամ «փառք սոցա և զօրութիւն» և այլն. ուր անոնց յիշումն ինքնին կը բռնէ երդեմ բառին տեղը. և այդ վկայից ըով ուրիշ բան պէտք չէր՝ բայց պարզապէս ըսել ճշմարտութիւնը և զայն անոնց աւանտեսն գիտութեամբն ու վկայութեամբ հաստատել :

Է. ԳՐԱՒՈՐ ԵՐԴԵՄ

Սովորաբար բերանացի կը լինէր երդումն, ինչպէս մինչեւ ցարդ մեր տեսած օրինակաց մեծագոյն մասին մէջ. եւս առաւել ատենական խնդրոց համար տրուածը : Այդպէս չէր աւելի ծանր առթից մէջ. հոս՝ խնդրոյն անսովոր կարեւորութիւնը և կամ երդմնողաց հաւատարմութեան կապածը թեւադիր կը լինէին՝ բերանով արտասանածը զրով ալ աւանդելու կամ պահանջելու, որով առաւելագոյն հաստատութիւն մը ստանար, և ապագային քնար անուրանալի վկայ մը : Նոյն նպատակաւ միանգամայն կ'ենթարկուէր ուրիշ ձեւակերպութեանց եւս, զոր պիտի տեսնենք հետագայ յօդուածոց մէջ :

1. — Գիր կամ յետկար երդման : — Շատ են սաոր օրինակներն ու զանազան դարերու մէջ կ'երեւին : Ուխտադրութեան վասակ երբ ձեռքակալուելով՝ կրկնեց իւր հաւատարմութեան երդումը, այս անգամ աւելի եւս համոզելու համար ուխտապահներն իւր անկեղծութեան մասին, «գրեք» զայն, կ'ըսէ Եղիշէ (Գ) : Զի բացատրելի ինքնակամ թէ ստիպմամբ ըրաւ այդ բանը. բայց գործը ցոյց կու տայ՝ թէ այդ ժամանակ արդէն կար զրոյն սովորութիւնը : Սակայն շատ նուազ էր այն երի-

ցագոյն դարերուն՝ քան կրտսերագունից մէջ : Այս տեղ տիրող անհաւատարմութեան ու ստերդմնութիւնը՝ զորս պիտի տեսնենք իրենց կարգին, աւելի զգալի ըրած էին գրաւոր երդման պէտքն ու գործածութիւնը : Ասոր համար այդ շրջանի պատմական օրինակաց մէջ գրեթէ ամենուրեք կ'երեւի այն. թէեւ արդիւնքը նուազատկէն չհամապատասխանէ միշտ : Այսպէս՝ Աշոտ երկաթ և աներն իրենց ուխտը փոխանակեցին «գրով» (Թ՜. կթԳ. Կ) : Արտս սպարապետ՝ ի նպաստ Ասորներսեհի երդումն ամրացուց «յետկարի»՝ վրայ (նոյն, Լ) : Աշոտ արծրունւոյն՝ Հասանայ ազատութեան համար տուածն էր նոյնպէս «յետկար սաստիկ երդմանց» (նոյն, ԼԲ) : Էւ Անույ մատնիչներն առ Գագիկ խթեցին «երդման գիր» (Ուռհ. ԿԵ) : Վերջապէս կը տեսնենք՝ որ սովորութիւնը շատ ընդարձակ է այդ միջոցին :

Ժամանակակից Հայք օտարներէն եւս նոյն ձեւով կը պահանջէին երդումը : Հասան Գնթունի՝ Կարուց ամրոցին մէջ պաշարուած Ափշինէ, «խնդրէր յետկար երդման»՝ խնայելու բերդականաց. և նա տալով՝ գրաւեց ամրոցը (Թ՜. կթԳ. ԼԵ) : Սըմբատ Խոստովանողն ալ նոյն տագնապիւն մատուած Բուսուկէն՝ Կապուտայ ապաստանարանին մէջ, «յետկար երդման ուխտի յոստիկանէն խնդրեալ», ապա անձնատուր եղաւ (նոյն, ԽԸ) :

2. — Գիրն Աւետարանի մէջ. — Ամենակարեւոր պարագայ մը կը ներկայացնէ մեզ Ե դարը, զոր չեմ կարող զանց ընել : Վասակ ըսինք՝ նորոգեց իւր ուխտը զրով. բայց այդ ալ դեռ բաւական չեղաւ : Որպէս զի այդ գիրը ստանար մեծագոյն նշանակութիւն մը, պէտք էր միանալ Աւետարանին, անոր ծոցը զետեղուիլ, անոր հետ մի մարմին կազմել, որով մասնակից լինէր անոր դատողական զօրութեան և ահաւորութեան (աստ, Գ, 4) :

1. Պրոֆ. Եստֆեար՝ կը նշանակէ յիշատակ, յուշարար, ինչպէս էին ու կը կոչուէին մեր այդ երդմնադրերը :

Ուստի կեղծաւորն իսկ իւր ձեռքը զայն Աւետարանին զօղեց. «Կապէր գլխատարանն», կը յաւելու իշխէ (Գ): Սխնեցւոյն անակնկալ մէկ գիւտը չէր այս. այլ դարձեալ ժամանակի սովորութեանց մասն: Վասն զի փարպեցիին անոր կրկնութիւնը կը յիշէ նաեւ Հայոց երկրորդ երգման կամ «Հաւատոյ ուխտին» առթիւ, զոր գրեցին, կ'ըսէ, և «Կոնալ ի սուրբ Աւետարանին երգման» այնպէս պահեցին (ԼԲ): Երկու վկայութիւնք բացատրութեանց տարբերութեամբ կը լրացնեն զիրար. և խառնելով իրարու, կը հետեւցնենք՝ թէ մագաղաթեայ գիրը կը դնէին Աւետարանին մէջ. և որպէս զի բնաւ չընկնէր ու կորնչէր, լարով մը կը կապէին զայն մասնին հետ:

Ը. ԿՆՔՈՒՄՆ ԵՐԴՄԱՆ

Ընկերական բարուց մէջ ամէն խոստումն կամ գիր՝ կը վաւերացուի ստորագրութեամբ մը: Նախնեաց ստորագրութիւնը կնիքն էր, զոր իւրաքանչիւր իշխանաւոր՝ աշխարհիկ թէ եկեղեցական՝ փորագրուած ունէր իւր մատանւոյն վրայ, և զայն կը դրոշմէր ուր կարեւոր էր: Այսպէս երդումն ալ շատ անգամ կը պահանջէր մատանւոյ գործածութիւնը, որ աւելի հարազատութիւն և ոյժ մը կ'ընծայէր անոր: Եւ այնու որ երդումը կրնար լինել անգիր կամ գրաւոր, կնքման հանգամանքներն ալ կը զանազանէին իրարմէ:

1. — Կնքումն անգիր երգման: — Մարդկային ձայնը չէր կարող անշուշտ կնիք ընդունիլ. հետեւաբար ենթակայ մը հարկաւոր էր անոր. և էր նոյն ինքն այն սրբութիւնը որոյ վրայ կը հիմնուէր երդումը. և յատկապէս Աւետարանը: Փարպեցին է՝ որ խօսելով Վարդանանց մասին, երկու անգամ կը կրկնէ այդ պարագային Անոնց առաջին երգման առթիւ կը յիշէ նախ «զկնքի ամենեցուն... զսուրբ Աւետարանն ուխտին» (ԻԵ): Ապա անոնց ի հայրենիս դարձէն վերջ՝ միւս բոլոր տա-

նուսեալքը ու սեպուհը ալ, որոնք նոյն երգման պահուն ներկայ չլինելով՝ «չեւեւ էր կնքեալ գլխատարանն կնքին» (նոյն, ԼԲ). և այդ մատենը կը կոչուի միշտ «կնքեալ Աւետարան ուխտին» (նոյն, Լ):

Բնականաբար հարց կը ծագի մեր մըտաց մէջ՝ թէ մատենին ո՞ր մասին վրայ կը դրոշմէին: Արդեօք արտադրուտ մագաղաթեայ կամ կերպասեայ լայն կապ մը դնելով՝ զայն կը կնքէին, թէ մատենին լուսանցներուն վրայ կը շարէին դրոշմներն իրարու մօտ, ինչպէս յետին դարերու ձեռագրաց եզերքը կը հանդիպինք երեւնի ստացողի կնքոյն: Անհաւանական չի թուիր երկրորդ ենթադրութիւնս, երբ նկատենք՝ թէ այդ երգմանց նուիրեալ Աւետարանք ուրիշ պաշտօն չունէին արդէն, բաց ի վկայ մնալէ (աստ, Գ, 3): Կ'սխառոթիմ այնպէս համարիլ՝ թէ ամէն եկեղեցի ուր սովորութիւն էր երդնուլ (աստ, Գ, 1), — և այդ տաճարք գլխաւորներն էին անշուշտ, որոց մօտ դատարաններ կային, — ունէր յատուկ «Աւետարան երգման», որ բաց ի բերանացի ուխտերէն՝ կ'ընդունէր իւր վրայ նաեւ անսովոր առթից մէջ պահանջուած կնիքներն ալ: Անշուշտ այսո՞ւ կարողացաւ Շապուհ ժամանակ մը վերջ ձեռք ձգել Տիգրանի եկեղեցւոյն այն Աւետարանը՝ որոյ վրայ երդուած էր Արշակ (Փաւս. Գ, 34): Անսովոր ըսի անոր կրնջումն. և արդարեւ մեք միայն վարդաւանց ցով կը պատահինք այդ պարագային, որ առ առաւելն ցանցառ կամ հանդիսական կարեւոր առթից յատուկ սովորոյթ մը կրնայ ենթադրել տալ մեզ, և ոչ այլ ինչ: Հետեւաբար մատենից յաճախ խանգարման և նորանոր ծախուց անպատեհութեան տեղի չէր մնար: Թող որ գուցէ երգման Աւետարանի բովանդակութիւնն էր՝ չորս անտարանիչներէն մին միայն և կամ որ և է մասն. զի անոնց նշխարիկներն ալ հաւասարապէս յարգի էին հնոց, ինչպէս պիտի տեսնենք ուսումնասիրութեանս վերջին գլխոյն մէջ:

2. — Կնքումն գրաւոր երգման: — Այս աւելի դիւրին և շատ ալ սովորական և

նոյն իսկ ստիպողական էր ամէն դարեւրոս մէջ. զի բնականապէս ստորագրութիւնն աւելի՛ կարեւոր էր զրին ներքեւ։ Այսպէս Վասակ «գրէր և կնքէր գերդասն» ուխտապահից առջեւ (Եղիշ. Գ)։ — Նոյն ինքն յետ պատերազմին «երդմունս կնքէր արքունի հրամանաւ և վկայութեամբ անձին իւրոյ», և կը յղէր՝ որսալու համար գՀայերը (անդ, Գ)։ — Վարդանանց հաւատոյ ուխտը նմանապէս «կնքեալ» կ'աւանդէ փարպեցին նախարարեաց «Ատանեօք» (ԼԲ), — Արասայ առ Ատրնեբսն և Աշոտոյ ու Սահակայ իրարու տուած ներն ալ դարձեալ «կնքեալ» էին (ԹԳ. կթղ. Լ, Կ)։

Բայց հարկ է դիտել նախ՝ թէ այս գործը, գրել և կնքել, քրիստոնէութեան գիւտը չէր, որոյ համար սրբութեանց վրայ երդումը բանիւ՛ բաւական էր. այլ պարսկական ծագումն ունէր մեր մէջ, և աւելի քաղաքական ձեւ մ'էր. վասն զի Եղիշէի ցով կը կարդանք՝ թէ Ատորմիզդ մարգպանն ալ ճիշդ նոյնպէս «երդմունս (գրեալ)՝ կնքէր և առաքէր ի կողմանս կողմանս», կոչելով ցրուած Հայերն իրենց բնակութիւնքը (յեղ. Է)։ Այս պատահաւ ալ Վասակայ նմանօրինակ երդմանց հետ որ և է սրբութիւն չկայ, այլ միայն «արքունի՛ հրաման» և «վկայութիւն անձին իւրոյ»։ մինչդեռ անոր քրիստոնէակերպ երդումներէն անբաժան էին սրբութիւնք (աստ, Գ, 2, 6)։ Հաւանօքն կային, սակայն չեն յիշուիր և ոչ Արասայ և Աշոտ արժրունւոյ գրաւոր ուխտից հետ (ԹԳ. կթղ. Լ, ԼԸ)։

Երկրորդ դիտելու ենք՝ որ մինչդեռ Վարդանանց հաւատոյ ուխտին կը մասնակցին «ամենայն բազմութիւն զօրացն՝ ազատացն և անազատացն, հանդերձ... ամենայն տանուտերամբք և սեպհօք», անոր կնքումը սակայն կը կատարուի լոկ «մատանեօք ամենայն տաճուտերացն Հայոց և առագ սեպհացն» (Փրպ. ԼԲ)։ Ուրեմն միւսները, նոյն իսկ կրտսեր սեպուհը, չեն մասնակցիր կնքման։ Ինչո՞ւ. անոր համար՝ որ կամ իրաւունք չունէին

մեծամեծաց անուանց ցով դրոշմելու իւրենցն ալ, — ինչ որ հասանական է, — և կամ մագաղաթին վրայ տեղույ անբաւականութիւնը չէր ներքի ամենուն կնքը զնել՝ բաց ի գլխաւորներէն։

✱

Թ. ՄԻՋՆՈՐԴԻԿ ԵՄԻՄՅԱՆ

Յարդ մեր թուած ձեւակերպութիւնը լրումն կը ստանային մասնակցութեամբ «միջնորդաց», ինչպէս կը կոչեն Յովհաննէս կթղ. (ԼԸ) և Ուռնայեցին (ԿԵ), որոնք պաշտօն ունէին՝ մատուցանել սրբութիւնքը, լեւել երդումը, յաճախ պահանջել զայն, ընդունել նոյնը որ և է ձեւով, ու պահել զգուշութեամբ, չափով մը հսկելով նաեւ անոր գործադրութեանը։ Ինչպէս երդումն է իւր ամէն հանգամանքները կրօնական էին, միջնորդներն ալ կը լինէին միշտ կրօնից պաշտօնեայք՝ երեք աստիճանէ. այս ինքն՝ կաթողիկոս, եպիսկոպոս և երէց։ Չկայ առիթ՝ յորում ասոնք ներկայ չլինին. — նոյն իսկ եթէ երբեմն յայտնապէս չեն յիշուած. — և այս ապացոյց է՝ թէ անհրաժեշտ էր անոնց գործակցութիւնը Դարձեալ՝ ոչ խառնիրտուն, այլ երդմնողաց կարեւորութեան համեմատ կը միջամտէր մէկ կամ միւս աստիճանաւորը։ Տեսնենք զանոնք առանձնաբար։

1. — Կաթողիկոսը։ — Սակաւ չեն դիպումներն ուր ասոնք միջնորդ յիշուին։ Սկսելով Մուշեղի օրինակէն, տեսանք արդէն՝ թէ մեծն Ներսէս ընդունեցաւ անոր երդումը նոյն իսկ իւր աջոյն վրայ (աստ, Գ, 1)։ Էւ ուշադրութեան արժանի է սա պարագայն, որ մինչդեռ այն տեղ սպարապետը կ'երդնուր թագաւորին ալ, նոյն ինքն Պապայ թելադրութեամբ կը կանխէ հայրապետին տուածը. և ուր զգալի է վերջնոյս առաւելութիւնն արքային վրայ սոյն գործիս մէջ։ — Վարդանանք Յագկերտի չարաշուք կոչին երթալու պահուն՝ երգումն «ի ձեռն Յովհանսի մեծի եպիսկոպոսի», որ էր պատերազմին մասնակից և նահատակեալ կա-

Թողիկոսը (Եղիշ. Գ)։ — Աբաս սպարապետ առ Ատրնեքսէն երդման գիրը «տայրցհայրապետն մեծ» Գեւորգ, որ հաշտաւարաւ ու վկայ էր հոն՝ ըստ Յովհաննու պատմագրի (Ա)։ — Այս վերջին կաթողիկոսիս միջամտութեամբն էր՝ որ արծրունին Աշոտ երդուաւ Հասանայ ազատութեան համար (նոյն, ԼԲ)։ — Անոյ մատնչաց առ Գագիկ տուածին «միջնորդ» ու գործակից էր — Թերեւս անգիտակցաբար — Պետրոս Գետադարձ, որ այդ դժբախտ էջը Թողուց իւր փայլուն կենսագրութեանը մէջ (Ռուհ. ԿԵ)։ — Վերջապէս Ռուբինեանց պսակման ժամանակ թէեւ ներկայ էին եպիսկոպոսոսն եւ իշխանը, բայց «կաթողիկոսն տայ երդնուլ ընտրելոյն» կ'ըսէ կանոնը զոր տեսանք (աստ, Ա, 7)։

Հմարկ է անդրադարձնել՝ թէ բոլոր այս դիպուածոց մէջ Հայրապետը գործ ունէին հզօրաց հետ, որոց կամը դիւրամէտ չէր խոնարհելու որ եւ է երկրորդական իշխանութեան առջեւ, եւ կը կարօտէր հոգեւոր Գլխոյն գերագոյն ազդեցութեան։

2. — Եպիսկոպոսոսնը։ — Ասոնք կապուած իրենց վիճակաց հետ, համեմատաբար սակաւ կ'երեւէին պատահական երդմանց մէջ, — բաց ի դատաւտանականէն՝ որոյ մասին քիչ յետույ։ — Բայց սակայն պակաս չեն անոնց միջնորդութեան օրինակներ եւս։ Վարդանանք երբ իրենց երկրորդ ուխտը պիտի կատարէին, բերել տուին «եպիսկոպոսացն եւ երիցանց» երդման ծանօթ Աւետարանը (աստ, Գ, 3)։ Եւ յետ գրելու եւ կնքելու երդումը, «ետուն ցալատական եպիսկոպոսն եւ ցաւագ քահանայութիւնն» որ էին անդ՝ պահելու (Փրպ. ԼԲ)։ — Սիւնեցի ուրացողն իւր մորթն ազատեմալ համար՝ «անկանէր ապաշխարութեամբ յոյս սուրբ եպիսկոպոսացն», որոց ակնարկութենէն կախուած էր իւր

կեանքն ու մահը, եւ անոնց ու բոլորին առջեւ «կրկնէր եւ երեքկնէր զանսուտ երդումն» (Եղիշ. Գ)։

3. — Երիցանքը։ — Ասոնց բազմութիւնն ու ներկայութիւնն ամենուրեք՝ դիւրութիւն կ'ընծայէր աւելի յաճախ կատարելու սոյն պաշտօնը։ Բաց անոցմէ՝ զորս տեսանք եպիսկոպոսաց հետ, կը հանդիպինք եւ այլոց՝ հետագայ առիթներով։ Շապուհ որպէս զի առնուր Արշակայ երդումը, «ետուն հրաման ածել զեռիցուն եկեղեցւոյն Տիսպոնի»։ անոնք «բերին զԱւետարանն սուրբ», եւ իրենք իսկ «ետուն նմա գերդումն», այս ինքն երդմնեցուցին (Փաւս. Գ, ԺԳ, ԺԳ)։ — Վարդանանք առաջին անգամ երդնուլով Աւետարանին վրայ, զայն «աւանդեցին», կ'ըսէ Փարպեցին, առանց իմացնելու թէ ում (ԻԷ)։ Եւ զոր կը լրացնենք Եղիշեայ յաւելուածով, «քահանայութեանն» որ իրենց հետ էին² (Գ)։ — Մի եւ նոյն Աւետարանը զնսպանաց հետ Վարդանայ ետեւէն տարին երեք երիցունք, որպէս զի յիշեցնէին անոր նախկին երդումը եւ պահանջէին վերադարձը (Փրպ. Լ)։ Դիտելի է՝ որ աննշան անձինք չեն ազդեր. այլ «արս պատուական», որ են Դեւոնդ, Երեմիա եւ Խորէն (անդ)։ — Վասնի իւր կնիքաւոր երդումներն ու սրբութիւնը կը յղէր միշտ «ի ձեռն սոստ քահանայիցն» (Եղիշ. Գ) կամ «խաբերայ երիցամբքն որ ընդ նմայն էին» (անդ, Զ)։ Ինքն ալ այդպիսեաց արժանի էր։ — Վահանեանց երդման պահուն «մատուցեալ յառաջ քահանային» որում անուն Աթիկ, ու բնակին պաշտօնեայ, ներկայացուց անոնց Աւետարանը։ Սա եւս սոսկական մարդ մը չէր, այլ «այր բանիրուն բանիւ եւ խորհրդապետ սրտիւ, յերեւելի գեղջէն որ կոչի Բճնի» (Փրպ. ԿԶ)։

1. Այդ բանն ինչ լեզուի մէջ կը նշանակէր ժողովրդական քահանայ եւ կապ չունէր ամուսնաւորութեան այժմեան գաղափարին հետ, ինչպէս ուրիշ առթիւ ապացուցած եմ (Քաղմ. 1906, էջ 157)։

2. Երգումը վրայ անվասահութիւն՝ որ զոյգացած էր միջին դարուն, պատճառ կը լինէր՝ որ երկնող կողմ

մանց երբեմն իրենք իսկ պահէին երդմագրերը, ապա հոյեղու համար կորստէ կամ յափշտակութենէ։ Այսպէս Աշոտ եւ Սահակ զանոց «տան իրերաց» (ՅՃ. ԿԺԳ. Կ)։ Եւ Աշոտ արքունի իրենք յանձնեց Հասանի կնիք (անդ, ԼԲ)։

4. — Ինչո՞ւ եկեղեցականք: — Այս հարցման բաւական պատասխանած չպիտի լինէ՛ր՝ մատնացոյց ընելով երգման կրօնականութիւնը, և կամ գոյութիւնը մի և նոյն ծրագրով նաեւ հեթանոսութեան մէջ, որ շատ բան ընծայած է քրիստոնէութեան: Աղոր ներքին և աւելի կարեւոր պատճառ մը կար ըստ իս, որ հետեւեալն է:

ԺԻ դարէն յառաջ մեր նախնիք քաղաքային ատենական կազմակերպութիւն և յատուկ օրինագիրք ունեցած չեն, ինչպէս կար բիւզանդացւոց քով: Միխիթար՝ որ առաջին հեղինակն եղաւ հայ դատաստանագրոց, նոյնը կը վկայէ ըսելով. «Ջարմացեալ յաղագս այսորեկ լինէի՝ թէ զիարդ յառաջնոց հարանեցն մերոց ոչ կարգեցաւ՝» այսպիսի գործ մը: Աղոր փոխարէն կային եկեղեցական կանոններ, որոց մէջ բովանդակուած էին բազմաթիւ դատաստանական խնդիրներ եւ, և որոնք Միխիթարայ գործոյն զլիաւոր աղբիւրն եղան:

Օրինագրոց պական արդիւնք էր աշխարհական ատենից ու դատաւորաց չբարյութեան: Այս պաշտօնն ալ սկիզբէն մինչեւ միջին դար յանձնուած էր եկեղեցականաց ու կրօնական ատենի: Ուրիշ բացատրութեամբ, մեր նախնիք Եգիպտացւոց, Պարսից, Հրէից կամ միւս արեւելեանց, Առաքելոց՝, և տոհմային ըրմական զրութիւնը պահեցին այս մասին մէջ, — որ միակ կէտը չէ այդ կարգի ժառանգութեանց, — կղերին սեպականութիւն թողլով դատաստանական իրաւունքը: Բազմաթիւ վկայութիւններ կան զայս հաստատող, որոցմէ իբր օրինակ կը բաւականանամ յիշել զմասն միայն:

Փաւստոս կ'ըսէ Լուսաւորչի աշակերտ

Դանիէլ քորեպիսկոպոսի համար՝ թէ ժամանակ մը Եկեղեցաց գաւառին «դատաւորսքեանն» վրայ կարգուած էր (Գ, ԺԳ): — Վրամ՝ Սահակայ հակառակաթու զընելով զԵմուէլ, անոր յանձնեց իրաւունքը «կալ ի վերայ... դատաստանաց»՝ ըստ թորենացւոյն, որ է հակել բոլոր դատավարութեանց, Սրբոյն թողլով ձեռնադրութեան մասը (Գ, ԿԵ): — Փարպեցին կը տրտնջէր առ Վահան Մամիկոնեան՝ թէ ժամանակի չարանախանձ կղերականք լքին զինք ի սպառ, չկարգելով և ոչ «յեկեղեցւոյ դատաւորսքեանն» (ԹԿԹ. 587): — Շահապիվանու ժողովոյն կանոնաց համեմատ՝ բուն դատաւորն էր «եպիսկոպոսը», որուն պարտաւոր էին յանձնել երիցունք՝ իրբեւ անոր օժանդակներ՝ զյանցաւորը զոր գիտէին (կան. Ի): — Մի. Գոշի օրով և անոր Գատաստանագրոց մէջ ղեռ այդ պաշտօնը կը վարեն երեք աստիճանաւորք, որոց հէտ աշխարհականք ալ կը բազմին. «Տեսանեմք, կ'ըսէ նա, զի այժմ ոմանք յիպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց և ի քահանայից և ի զլիաւոր աշխարհականաց»... Թիւրք զդատաստան (Նիսից Բ, 12): Այս բոլորին մէջ եպիսկոպոսն «առաջին դատաւոր» էր (Զ, 31): Իսկ հայրապետին համար կ'ըսէ թէ «նա է Գլոխ դատաւորաց եկեղեցւոյ» (82), ճշդիւ համաձայն թորենացւոյ զրածին: Այսու միայն կրնանք մեկնել այն հզօր և արեւմտեանց մէջ անձանօթ գերիշխանութիւնը՝ զոր կը գործադրէին մեր կաթողիկոսունք ամբողջ ազգին, նախարարաց ու թագաւորին վրայ, թէ կրօնական և թէ քաղաքական ասպարիզի մէջ: Միայն պատժական գործը, անպատեհ եկեղեցւոյ պաշտօնէից, կը յանձնուէր իւրացանչիւր տեղւոյ աշխարհական իշխանին, ինչպէս կ'ի-

1. Ըստ ընթերցումոյն Ս. Ղազարու 1184 Թուականի օրինակին (Նիսից. Բ).

2. Առաքելական գրքուն իսկ հաստատուած էին եկեղեցական ատեններ, որոց կը պատուիրէ Երթալ Ս. Պապոս, փոխանակ արտաքնաց (Ա. կոր. Զ, 1-8). անոց մէջ կային յանգիմանութիւն, աստա (Տ. Տիմ. Գ, 2), պատուհաս (Ա. Տիմ. Ե, 1), ստատայի մատեն (Ա.

կոր. Ե, 4-5. Ա. Տիմ. Ա, 20), ապաշխարութեան խնամարկներն աստեղծող օրով և յետոյ.

3. Զուս աշխարհիկ ատենի զրութիւնն ալ մտած էր Միխիթարայ ժամանակ մասնաւոր դատերու համար (Ե, 26). և զոր կը յիշատակէ Շնորհալին եւս (Ընդհ. 194-5).

մանանք Շահապիվանու ժողովին կանոններէն (ի)։

Ինչ կը հետեւի այդ բոլորէն։ Այս՝ թէ ըստ որում դատելու պաշտօն ունէին եւ կեղեցականք, այս պատճառաւ իսկ անոնց կը պատկանէր նաեւ երդումն ընդունել այն յանցաւորներէն՝ զորս կը դատէին. և այն՝ սրբավայրին մէջ ու սրբութեանց առջեւ, ինչպէս կը պահանջէր նոյն դատաւորաց վիճակը։ Ասոր համար ալ անոնք ոչ միայն աստիճանով, այլ գիտութեամբ ու համարաով եւս արժանաւոր պիտի լինէին այդ պատուոյն, ինչպէս տեսանք վերոյիշեալ պատմական օրինակաց մէջ։ Իբր հետեւանք իրենց այս պաշտաման՝ դատաստանական նոյն իրաւունքը տարածուեցաւ և այն երդմանց վրայ, որոնք թէեւ կապ չունէին ատենական խնդրոց հետ, բայց սերտիւ զօղուած էին սրբութեանց՝ որոց պահողն ու մատուցող էին եկեղեցական դատաւորք. և սոյն իշխանութեամբ ալ կ'ընդունէին ու կը հովանաւորէին բոլոր երդումները։

✠

Ժ. ՍՏԵՐՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ

Այսքան մեծամեծ պատրաստութիւնք և երդումն ահագին ընծայելու ջանքերը՝ զորս քննեցինք, արդեօք կը բաւէին այնպէս ընել՝ որ երդմնողը ճշմարտութիւնը չզոհէին երբեմն իրենց անարգ շահուց։ Գրեթէ իստաբար ոչ։ Չարութիւնը ոչ մի բանով և ոչ մի ժամանակ կարելի է արմատախիլ ընել ընկերութեանէն. այլ միայն սանձել զայն՝ ուր և որքան հնար է։ Եւ կրնո՞ր ու խղճամիտ հոգիներուն քով պիտի գտնուէին միշտ անկիրթներն ալ, որոնք չզգային իրենց վրայ՝ հասարակաց բարոյականի սկզբունքներն յարգելու պարտաւորութիւնը. և արտաքսապէս միայն հպատակելով անոնց՝ առ երկիւղի կամ

կեղծաւորութեան, ներքսապէս խաբէին ընկերութիւնը։

Ստերդմութիւնք տեղի ունէին գլխաւորապէս դատաստանական խնդրոց առթիւ, — չհաշուելով ընկերական յարաբերութեանց մէջ յախուռն կատարուածները՝ զորս դասեցինք Անկանոն երդմանց կարգին։ — Այս երկուքը խառն կը յիշատակէ Մանդակունին, երբ կ'ըսէ՝ թէ սատանայն ամենուն սովորեցուց « երդմունս սուսս ի հրապարակս, ի վաճառս, ի տունս, յեկեղեցիս » (115). այս վերջինք են ատենական երդմունքը (աստ, Գ. 1), որոնք հարկաւ ծանրագոյն էին իրաւաբանօրէն, այն աւելի կամ նուազ փաստաց պատճառաւ՝ որոց իբր հետեւանք կ'ենթարկուէր զրկեալ կողմը։

Պատիժը. — Ստերդման յայտնութեանը պարագային օրէնքը խստիւ կը պատուհասէր զայն, ինչպէս կ'իմացնէ Յաճախապատուած իւր հետագայ բացատրութեամբ. « Երբ սպառնալիք իշխանաց և դատաւորաց առ անխտիրսն ի չարիս, առ սուսս և երդմնաստատս, նենգաւորս, զոդս, սպանողս » և այլն, « զորս բանտիւր և երկաթի կապանօք և պէսպէս տանջանօք խոշտանգեն և մահ ի վերայ ածեն » (Ը, 74). Թէ « երդմնաստուրք » այդ պատիժներէն ո՞ւմ կ'ենթարկուէին՝ յայտնի չէ։ Բայն մենայն զէպս անտարակոյս է՝ թէ ծանրագոյն յանցաւորաց կարգին կը պատկանէին անոնք Ե զարէն իսկ ։

Բնական պիտի լինէր խորհիլ՝ թէ անոնց պատժոյն սաստկութեանը մէջ զանազանութիւն մը լինէր, ստերդման պատճառած փաստուն համեմատ, Բնդ հակառակն Մխիթար Գոռ, որ ջանացած է նոյն իսկ հնոց պատուհանները մեղմել (56), տակաւին բաւական ծանր պատիժներ կը սահմանէ ստերդմանց, — հարկաւ ոչ քրէական խնդրոց մէջ, — և ամենուն ալ հաւասար ժամանակով կամ չափով. « Եթէ

1. Հոգովական օրէնքը կը վատահամբաւէր ստերդմանը, և ժառուար կը պատժէր՝ եթէ իւր ստերդմանն անմեղի կորստան պատճառ լինէր, իրաւացի չէ՝ նոյն պատժը։

բազային համար եւս անուշ մեր մատենագրին «մահ ի վերայ ածեն» խօսքն ալ։

ստույթեամբ իցէ երդումն, կ'ըսէ,.... «իկեզ
ամ ապաշխարեսցէ» անխտիր: Ուրեմն մեղ-
մացուցիչ պարագայ չկայ յայտ իրեն,
Բաց աստի՛ եթէ երդումն էր ընչից հա-
մար՝ «որ սակաւ իցէ և ոչ կարի բազում»,
իւր մեղաց այդ պատճառը ձեռքէն առնելով՝
«աղքատաց տալ հրամայեսցեն» (57): —
Ուշագրաւ է Մխիթարայ ուրիշ մէկ կա-
նոնն ալ: Եթէ կրօնաւոր կամ երդման
այլ անընդունակներ (աստ, Բ, 2) լինին
սուտ երդմողը, և այն՝ անգիտակցաբար
է ակամայ, «զապաշխարութիւն, կ'ըսէ,
նոցա պահեսցեն՝ վասն որոց երդումն».
Ըստ որում անոնց վկայութեան վրայ մի-
ջամուռ եղան նոյն գործին: Եւ թէ գի-
տութեամբ է՝ երդմողը պիտի ապաշխա-
րեն (58): Իսկ ապաշխարութիւնը կը
սահմանէ՝ բնին ներքեւ կամ տաճարէն
դուրս կանգնել, նայելով յանցաւորին
զղջման աստիճանին, որոյ համեմատ կա-
րելի է նաեւ ժամանակն ալ երկարել կամ
համառօտել (անդ):

Այդ պատիժներն էին ըստ արտաքին
ատենի: Իսկ ըստ ներքնոյն՝ դիտել կու
տայ Զաքարիա Ծործորեցին, թէ «սուտ
երդուլ» մեղք է, և «դատապարտի» յԱս-
տուծոյ (Թուղթ). հարկաւ երբ անգեղջ
մնայ և չբաւէ: Նոյնը կը հաստատէ Տա-
թեւացին ալ պատճառաբանեալ լեզուով
մը. «ՉԱստուած ի սուտ իրաց վերայ
կոչել՝ մեծ հայհոյութիւն է և անթողի
մեղք. զի զԱստուծոյ անունն պատրուակ
դնէ, և զսուտն ճշմարիտ երեւցուցանէ»
(հտ. ձմբ. 223). և կը յաւելու՝ թէ այն-
պիսին քաւութիւն չունի՝ եթէ ոչ «ծանր
ապաշխարութեամբ վճարեսցէ» (անդ, 16):

ԺԱ. ԵՐԻՄՆԱԶԱՆՑՈՒԹԻՒՆ

Եթէ չարութիւնը սպրդելով մարդուն
սրտէն ներս, կարող էր սուտ երդում
տալ անոր, անկարելի չպիտի լինէր մղել
զայն նաեւ առ ոտն կոխելու իւր հաճու-
թեամբ կամ տհաճութեամբ սուտած եր-
դումը. թէպէտեւ ամենաթանր յանցանք

համարուէր այդ բանը բոլոր հեթանոս
ու քրիստոնեայ ազգաց մէջ: Հարկաւ հա-
ւասար չափով չէր գործուեր մեր քով այս
գեղծումն ամէն ժամանակ, Այն շրջանին՝
ուր աւելի երկիրազածութիւն կար հանդէպ
կրօնից, ինչպէս զոր օրինակ մեզ քաջա-
ծանօթ էր դարուն (աստ Դ, 4), երդմունքն
ալ աւելի ամուր էին ողջմօտ հաւատա-
ցելոց սրտին մէջ: Թէեւ մի և նոյն ժա-
մանակ իսկ բողոքէին Վասակայ և իրեն
ձայնակից տասն իշխանաց նման վատ
հոգիներ ալ, որ անխիղճ անցնէին իրենց
ուխտին վրայէն (Եղեշ. Դ): Եւ ասոնք
բացառութիւն չեն այդ դարուն, Մանդա-
կունայն սուր պաշտաց նպատակ են ուրիշ
«երդմահարք և երկրակէրք» եւս (112):

Աղոնք վերջապէս առանձին դատակարգ
մ'էին՝ կրօնիւր կամ վարուք ուրացողաց,
որոց հետ չէր շփոթուեր ուղղամօտ մե-
ծամասնութիւնը: Ընդ հակառակն երդմա-
զանցութիւնն աւելի տարածուն և հանրա-
յին հիւանդութեան մը կը վերածուի այն
շրջաններուն, ուր Հայաստան կորուսած
էր անկախութիւնը: Մեր իշխանք այդ
ժամանակ սերտագոյն յարնչութեան մը կը
մտնէին օտար պետութեանց կամ բռնա-
ւորաց հետ. մասնաւոր չըքրիստոնէից: Եւ
թէպէտ շատ դիւրագին վաճառէին անոնց
ազգային ազատութիւնը, բայց կ'ախոր-
ժէին ու կը ձկտէին միշտ պահել անձնա-
կանը: Այսու անդադար նիզակակիցներ
կը փոփոխէին, յարելով անոնց՝ որ լաւ
եւս կ'ապահովէին իրենց իրաւունքները:
Եւ որովհետեւ այդ մեծեցմանց մէջ ան-
պակաս էին երդմունք, անոնց յաճախ
խզումներէն ստէպ ալ երդմնադրժուներ
կը հետեւէին: Այսպէս երդմն և անոր
զանցառութիւնն անարժանի՝ բայց պիտանի՝
որով և ընտրելի միջոց մը կը դառնան
տկարին ձեռաց մէջ, թող նաեւ դրացի
ազգաց չար օրինակը, որոնք այս մասին
Հայերէն աւելի պարծելու իրաւունք չու-
նէին. դրժանքն արաբացի ոստիկանաց նա-
խամեծար գէնքն էր նուաճելու մեր իշ-
խանները, և անոր զլիաւոր ուսուցիչն
եղան մերոց: Իսկ ի՞նչ բան կրնար խա-

փանել օտարաց հանդէպ կիրարկուած յոժի վարժութեան մը մուտքը նաեւ ազգայնոց հետ յարաբերութեանց մէջ:

Եթէ շահը կը թեթեւացնէր երդման ծանրութիւնը մեր նախարարաց, բայց ոչ և այն ազնուական հոգիներուն՝ որոնք ժառանգութեամբ կը պահէին հին հարց բարոյականի բարձրութիւնը Սակաւաթիւ, սակայն կային և այսպիսիք: Ասոցմէ էր Շնորհալիւն, որ կը գատապարտէր իւր ժամանակի իշխանաց դրժուածները, զրելով անոնց: Եթէ ծանր հարկի մը համար երդնուր, կ'ըսէ, « մի՛ որ մեղիցէ զանրայի յանցանակ ուրանալով զերդմունս և երմնազանց լինելով »: Չարագոյն կը համարի զայս՝ որ կամաւոր է, քան մահուան երկիւղէն կատարուած ուրացութիւնը: Այ միայն առ հաւատակիցս կը պատուիրէ ուխտապահ լինել, « այլ և առ այլազգիս. և մանաւանդ առ նոսա առաւել », որպէս զի քրիստոնէութիւնը չհայհոյն: Անոնց՝ որ կ'առարկէին՝ թէ « վասն զի նոքա ստեն երդմանցն որ առ մեզ, պարտ է զի և մեք առ նոսա զնոյնս աւրացուր », կը դիմադրէ, պատասխանելով՝ թէ « չէ մերս երդումն և նոցայն հաւասար. զի մերս առ ճշմարտութիւնն է, և նոցայն ոչ նոյնպիսի » (Ընդհ. 192-4): Երդմնազանցութեանց անխտիր յաճախութիւնը չէ՞ր արդէն՝ որ Ս. Բաժակի գործածութեան նման ծայրայեղ միջոցներու կը մղէր զՀայս իւրարու մէջ իսկ (աստ, Գ, 10):

Օրինակներ և թարգեր: — Ասոցմէ մի քանին լաւագոյնս պիտի պատկերացնեն մեզ այլեւայլ դարերու զգացումներն ու հոգեբանութիւնը: Տեսնենք ուրեմն զանոնց պատմական կարգաւ:

Արշակ, որոյ տոհմին քրիստոնէութիւնը կը կայանար լոկ քրիստոնեայ կոչուելուն մէջ, առ Շապուհ տուած հաւատարմական երդմանը զոր տեսանք՝ դրժեց ու փախաւ: Շանթաքաւ արքայն, կ'ըսէ Փաւստոս. երդուաւ իւր աստուածոց վրայ, թէ « ոչ միում մարդոյ՝ որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրել »: Եւ

գործադրեց ալ սպառնալիցն անոնց վրայ՝ զորս կըցաւ ձեռք ձգել. այս ինքն փախըստականը երդմեցնող երիցունը, որոց զխաւորն էր Մարի, հանդերձ ուրիշ պաշտօնակցօք՝ ընդ ամէնն եօթնաստուն հոգի, զորս փողոտել տուաւ փոսի մը մէջ, համարելով զանոնք խարէակից Արշակայ: Ի զուր փորձեց Մարի ամոքել պարսկին խժոժութիւնն իւր մաքուր հաւատոց միջնորդութեամբ, ըսելով. « Մեք արդարութեամբ տուաք նմա զերդումն. բայց եթէ նա ստեաց, նոյն Աւետարանն (որոյ վրայ երդուաւ)՝ ամէ զնա առ ոտս ձեր »: Շապուհ զԱւետարանն ալ պատժեց՝ որ չէր խափանած երդմնազանցութիւնը. կապել տուաւ զայն « երկակի սարեօք » կամ « շղթայիւ », և իւր մատանեաւ կնքելով՝ զգուշութեամբ բանտեց արքունի զանձատան մէջ, ժամանակ անցաւ. Արշակ կրկին ընկաւ թշնամոյն ձուղակին մէջ. այն տեղ յիշեց Շապուհ՝ թէ Աւետարանը կատարեց իւր պարտքը. և արդարացուց ըզՄարի: Ու երդմնադրութ արշալուինն գնաց քաւելու իւր մեղքը Խուժաստանի Անյուշ կոչուած բերդին մոռացութեանը մէջ, ուր օր մ'ալ դանակով մը խզեց իւր անմուխիւր կենաց թելը (Փաւս. Գ, 10, 11):

Վարդանանք քարկոծում մը կատարեցին՝ որ շատ կարեւոր պարագայ մ'է մեր խնդրոյն համար: Հազիւ դարձած անոնք Պարսկաստանէն, կը պատմէ Եղիշէ, երբ շուարած կը սպասէին, գիշեր մը յանկարծ եպիսկոպոսունք Աւետարան ի ձեռին մտան սպարապետին բնակարանը, ուր հաւաքուած կային ուրիշ իշխաններ եւս, և պահանջեցին Վասակայ և մոգերու անկարգութեանց առաջնն առնել: Երբքին ուժով մ'ողեւորուած զօրականք, ոտքի ելան համարժակ, վկայեցին՝ թէ « հաստատուն կամք յոյսոսի սուրբ Աւետարանիս »: պաշտպանելու Եկեղեցին Պարսից դէմ, ու խնդրեցին աստուածային օգնութիւնն՝ իրենց երդման գործադրութեանը համար: Անոնց մէջ կար նախարար մը, — Զանդազան կոչուած փարպեցիէն, — « որ էր ի նոցա խորհրդի », այս ինքն

կանխաւ ուխտակից, և որ ալն տեղ «ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայու թիւնն», պարզ ըսել՝ ինք զինքը երդման զանց ցոյց տուաւ: Եւ իբր հետեանք՝ «անդէն առժամայն ի նոցունց ի տեղւոջն քորկոծեցաւ»։ ի տես որոյ սարսափեցան բոլորը, և «տեսողացն երկկամունքն դողային» (Եղիշ. 9): Չննք կարող եզրաւ կացնել՝ թէ որ և է երդմագանցութիւն մաւ հուամբ կը պատժուին: Բայց ծանր պարագայից մէջ՝ ուր շատերու կամ հասարակաց ֆնաս կար, ինչպէս է ներկայս, չէին խնայեր սպանութիւնը: Չայս Վասակ ալ լաւ գիտէր. անոր համար երբ ուխտադրուծ բռնուեցաւ նախարարներէն, պաղատագիրն կը թախանձէր՝ զի «մի՛ նոքա մարդկաբար սատակեցանք զեա» (անդ):

Այսպիսի առթից մէջ Եկեղեցին ալ ունէր իւր դերը, որ գեղեցիկ կերպով կը հանդիսանայ Աշոտ արծրունւոյ օրինակին մէջ: Սա յետ իւր երդման՝ զոր տուաւ սոյն դէպքը պատմող Յովհաննէս կաթողիկոսին՝ արձակելու զՀասան, բիւզանդական հայացած խժոժութեամբ մը փոքեց երիտասարդին գեղեցիկ աչքերը ինչ ընէր «դատարողաց գլուխը»։ իւր աստիճանին վայել վրէժխնդրութեամբ մը բանադրեց զայն. «իմ, կ'ըսէ, զաւետարանական իշխանութիւնն ի գործ արկեալ, և խոնի սահմանականաւ կապեալ գիշխանն, տըրտում թախժանօք անցեալ գնացի»։ Եւ ալ չտեսաւ անոր երեսը: Սամուելեան բաժանում մը Սաւուրէ — խնդիրն ալ դով չվերջացաւ. յառաջ տանելով պատմիչը՝ կը խորհրդածէ. «Ձի որք երդմանց օրինաց և միջնորդաց հետեալք և դիւրափոփոք գտանին, ... այնպիսիքն մահու անձանց առիթ գտեալք՝ ոչ կարեն հաստատուն կեանս իւրեանց ստանալ», անոր

համար վատշուէրն Աշոտ տարի մը վերջ յանկարծուտ զրկեցաւ իւր քաղցր արեւէն (ԼԸ):

Ոչ նուազ հետաքրքրական է Աշոտ Երկաթի ըրածն ալ: Անբեր դոժեց իւր հաշտական երդման ու սկսաւ ասպատակել փեսային սահմանները: Աշոտ խաղաց անոր դէմ. և եպիսկոպոս մը պատգամաւոր յղեց՝ բողոքելով անոր անիրաւ վարման ու երդմագանցութեանը դէմ: Սահակ արհամարհեց պատգամաւորը, յառաջ քալեց, և պաշարեց զթագաւորը բլրակի մը վրայ՝ ուր ասպատանած էր սահաւածեռն գեղով: Ռազրատունին տեսաւ՝ որ կոխն անիրաւ սափելի էր. իսկ իւր երդմումը Գեղեցիկ ցոյց մ'ըբաւ իւր երկիւղածութեանը՝ զոր ունէր առ այն: Հոն իսկ՝ թշնամոյն դիմաց, կ'ըսէ Յովհաննէս կաթողիկոս, «տաւրածեալ զյետկար երդմանն իշխանին առաջի երեսաց Աստուծոյ՝», այս ինքն երկու ձեռներով բանալով անոր կնքած մագաղաթը զոր քովը կը պահէր, և բարձրացնելով դէպ երկինք, ըսաւ. «Եթէ ես ինչ սխալեցի կամ ստեցի այսմիկ երդման, հաստ, Տէր Աստուած, զձեռն տուութեան իմոյ ի գլուխ իմ. և եթէ իշխանն ստունգանեաց մմա, ի նա հատուցեալ զձեռն իւր՝ փրկեալ գիս ի տարապարտ մահուանէս՝ զոր նիւթեալ անեալ են ի վերայ իմ»։ Սովոր էր նա միշտ իւր առջեւէն խաչ մը շրջեցնել. արդ՝ Սահակայ երդմագիրին առաւ կապեց վառին կամ «ի ցրաստոս՝ խաչին սբրոյ»՝ որոյ վրայ կնքուած էր իրենց ուխտը. և անոր յանձնելով աներոջ երդմագանցութեան վրէժը լուծել, կանգնեց զայն իւր զօրաց առջեւ, յարձակեցաւ զարկաւ երկաթի բազկովը նենգաւորին բանակը, ձերբակալեց զՍահակ իւր Գրիգոր որդւով. և կուրացնելով

1. Կը իշխեցէ Հրէից Եղիկիս Թագաւորն զործը, որ Աննեցերմայ սպանական Հրովարտալը «տարածեաց առիթ Տեսան» տաճարն մէջ, և ազօթեց փրկել զինքն ու ժողովուրդն անոր ձեռքէն (Եսայի, ԼԷ, 14-20):

2. Աղբիւր է Երուսաղէմեան սպարդին մէջ՝ զոր կը գործածեն. իսկ Ս. Ղազարու երեք նորոք ու նոր զբաղադրեան մին ունի «ի զգաստ», և երկուցը «գրաստ»։

Այս ընթերցումն ազաւաղն է զասական «գրաստ» մեկն, որ կը նշանակէ գգեստ, Ս. Գրոց զբաղարաց մէջ գործածուած նոյն աղետ ձեւով եւս (Հրատ. Զօրհրդ. Բ Թագ. Ժ, 4): և որ մեր պատմագրին ցով կը նշանակէ խաչն կտաւը, Տաթեալեցին յիշուած և կոչուած համաշխարհ տեսն «զգաստ» կամ «զարշապակ» (Հրց. Ժ, 5):

բանտեց զանոնք, որպէս զի մի՛ գուցէ կրկին փախչելով՝ տաքնապ հասցնէին իւրեն. որուն սակայն չհանձնեալ պատմիչ կաթողիկոսը (կ):

ԺԹ. ԵՐԻՄՅԱՆԱԽԱՆԱԼ

Ջիւր՝ կրօնասիրութիւնը կամ բարեմբուտութիւնն երբեմն անխորհրդաբար երդումներն ընել կու տար հաւատացելոց առ Աստուած կամ առ մարդիկ, որոց պահպանութիւնն իրենց կարողութենէն վեր էր, ունենալով անյաղթելի կամ դժուարաւ նուաճելի խոչընդոտներ. և կամ նախկին եռանդեան մարիւղէն վերջ՝ յոյժ ծանր էր իրենց ուխտին շարունակութիւնը: Այսպիսիք կ'ըսուէին Երվմնասիայ. կոչում և վիճակ՝ որոց հանդիպած եմ տոհմային մատենագրութենէն Մաշտոցի մէջ միայն. և որ ինքնին կու տայ անոնց սահմանը, «զմարդոյ բնութիւնս փոփոխական և տրկար» կոչելով, և խնդրելով ներել որոց «յաւնցեցեցան յերկրումն շագախի՛» զոր չպիտի պահէին:

Ջաք՝ Երբժորեցին խիստ և աններող է այսպիսեաց դէմ. և կ'ըսէ՝ Թէ «ուխտազանց լինել ի բարոյ (խոստացելոյ) առ Աստուած... դատապարտի» (Թուղթ): Հաւանօրէն նպատակն էր խափանել սոյնպիսի զիպուածոց յաճախութիւնը, որ զեղծման կրնար տանիլ կամ տարած էր: — Ոչ նոյնպէս և Եկեղեցին, որ աւելի զիջող ու

զթած էր մարդկային տկարութեան, երբ անոր մէջ կանխեալ շարութիւն չկար. և պաշտօնապէս ալ կ'ազատէր ստոյգ երդմնասիրներն իրենց անհանդուրժելի պարտականութենէն: Ասոր համար շինուած է Մաշտոցին կանոնը, որ շատ հին է, զըստուելով ԺԱ դարու՝ երիցագոյն օրինակին մէջ ալ՝ պահուած ի Ս. Ղազար, սոյն վերնագրով. «Աղաթք ի վերայ երդմնասիրալաց»:

Շատ պարզ պաշտօն մ'է: Երդմնահարը զղջալէ և խոստովանելէ վերջ՝ — այդպէս ըստ կրտսերագոյն օրինակաց՝ — կու գար ծնրադրել քահանային առջեւ. և նա կը մատուցանէր հետեւեալ համառօտ աղթքը. «Աստուած՝ որ զմարդոյ բնութիւնս փոփոխական և տկար գիտես, և զառ ի մտածութենէ մերմէ խորհուրդս ճշմարտապէս անաւչես՝ զառ ի խաբէութեանց մերոց եղեալս, որ անխափալդ ես, արժանաւորեայ թողութեան՝ որք յանդգնեցան յերդումն շագախիլ. քանզի դու միայն գիտես զգաղտնիս սրտից մերոց: Խնդրեմք ի քէն՝ թողութիւն սոցա և անզ գտանել քո անճառելի բարեբարութեամբդ: Փանգի աւրհնեալ է անուն քո, և փառաւորաւ թագաւորութիւն Հաւր և Լորդոյ և Հոգոյ սրբոյ՝ այժմ և միշտ և յաւիտեանս. ամէն»:

Այսու ազատած էր հաւատացեալն իւր երդմանէն, և կրնար առանց խղճի ապրիլ:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Շարայարելի

1. Ըստ իմ հետեւութեան՝ զոր հանած եմ անոր քննութենէն (Խաղմ. 1906, էջ 155), հակառակ այլոց Թ. դարու ընծայելուն. և որոյ ուրիշ մէկ ապացոյցն է աւոր մէջ յիշուած արգելք մը, որ կապ ունի Ժ. դարու

զիպուածի մը հետ, զոր պիտի յիշեմ զրութեանս երրորդ մասին մէջ (Դ). իմ վկայութիւնքս այդ օրինակէն կ'առնում միշտ հնութեանը համար, թէ և նոյնպէս կամ նման լինին անոնք յետագոյն օրինակաց մէջ ալ:

